

UNIVERSITAT DE BARCELONA

SOLEMNE INVESTIDURA DE
DOCTOR *HONORIS CAUSA*
al professor

Eduard Feliu

Discurs de presentació de la professora
Tessa Calders

Novembre de 2007

UNIVERSITAT DE BARCELONA

SOLEMNE INVESTIDURA DE
DOCTOR *HONORIS CAUSA*
al professor

Eduard Feliu

Discurs de presentació dela professora
Tessa Calders

Novembre de 2007

Entitat editora
UNIVERSITAT DE BARCELONA

Rector
Màrius Rubiralta i Alcañiz

President del Consell Social
Joaquim Coello

© Universitat de Barcelona
Producció: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona
Disseny de la col·lecció: Cesca Simón

Paper: Coberta: Rives Design
Interior: Estucat ecològic
Tipografia: Times
Motiu de la coberta: Edifici Històric de la Universitat de Barcelona. (Detall)

Direcció i administració de la publicació
Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona
Adolf Florensa, s/n
08028 Barcelona

Aquest document està subjecte a la llicència de Reconeixement-NoComercial-Sense-ObraDerivada de Creative Commons, el text de la qual està disponible a: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>.

ÍNDIX

Protocol de l'acte	5
Discurs de presentació de la professora Tessa Calders	11
Discurs del professor Eduard Feliu	17

PROTOCOL DE L'ACTE

*Investidura del professor Eduard Feliu
com a doctor honoris causa*

1. S'entra en processó mentre el Cor de la Universitat de Barcelona interpreta el cant d'entrada.
2. El rector, Dr. Màrius Rubiralta, explica l'objectiu de la sessió acadèmica.
3. El rector dóna la paraula al secretari general, Dr. Xavier Pons, el qual llegeix l'Acta del nomenament de doctor honoris causa a favor del professor Eduard Feliu.
4. El rector invita la degana de la Facultat de Filologia, Dra. Montserrat Camps, i la professora padrina, Dra. Tessa Calders, a anar a cercar el doctorand i acompanyar-lo fins al Paranimf.
5. Intervenció del Cor de la Universitat de Barcelona.
6. El rector dóna la benvinguda al professor Eduard Feliu, el qual s'asseu al lloc que li ha estat reservat.
7. La professora padrina llegeix el discurs en què presenta els mèrits del seu patrocinat.

8. El rector demana a la padrina i a la degana que acompanyin el doctorand a la presidència.

9. El rector pronuncia les paraules d'investidura:

«Pel Consell de Govern de la Universitat de Barcelona, a proposta de la Facultat de Filologia, heu estat nomenat doctor honoris causa en testimoniatge i reconeixença dels vostres mèrits rellevants.»

«En virtut de l'autoritat que m'ha estat conferida, us faig lliurament d'aquest títol i —com a símbol— de la birreta llorejada, antiquíssim i venerat distintiu del magisteri. Porteu-la com a corona dels vostres mereixements i estudis.»

«Rebeu l'anell que l'antiguitat tenia el costum de lliurar, en aquesta venerada cerimònia, com a emblema del privilegi de signar i segellar els dictàmens, consultes i censurens escaients a la vostra ciència i professió.»

«Rebeu també aquests guants blancs, símbol de la puresa, que han de servir les vostres mans, signes, uns i altres, de la distinció de la vostra categoria.»

«Perquè us heu incorporat en aquesta Universitat, rebeu ara, en nom del seu Claustre, l'abraçada de fraternitat dels qui s'honoren i es congratulen de ser els vostres germans i companys.»

10. El nou doctor s'asseu entre les seves acompanyants en el lloc reservat al Claustre de Doctors.

11. El rector dóna la paraula al nou doctor Eduard Feliu, el qual és acompanyat a l'estrada per la professora padrina i la degana.

12. Intervenció del doctor Eduard Feliu.

13. Un cop acabada la intervenció, la professora padrina i la degana esperen el doctor Eduard Feliu al peu de l'estrada i l'acompanyen al seu lloc.
14. Discurs del rector.
15. Cant de l'himne *Gaudeamus Igitur* per tots els assistents a l'acte.

GAUDEAMUS IGITUR

*Gaudeamus igitur,
iuuenes dum sumus. (bis)
Post iucundam iuuentutem,
post molestam senectutem,
nos habebit humus. (bis)*

*Vbi sunt qui ante nos
in mundo fuere? (bis)
Adeas ad inferos,
transeas ad superos,
hos si uis uidere. (bis)*

*Viuat Academia,
uiuant professores. (bis)
Viuat membrum quodlibet,
uiuant membra quaelibet,
semper sint in flore. (bis)*

16. El rector aixeca la sessió.

DISCURS DE PRESENTACIÓ
DE LA PROFESSORA
TESSA CALDERS

Rector Magnífic,
col·legues,
amics i amigues,

Hannah Arendt, en publicar *Homes en temps de foscor* volia palesar, i a la vegada, retre homenatge a aquelles persones que, en situacions de repressió extrema on no hi ha lloc ni tan sols per a la moral, van tenir la valentia de treure el cap a l'espai públic i, amb les seves actuacions, obrir una escletxa a l'esperança.

La nostra petita nació en sap molt d'èpoques obscures; tant, que mai no acabem de veure la claror. Però mai tampoc no han aconseguit eclipsar-nos, i això ha estat gràcies a homes i dones que han sabut il·luminar diferents parcel·les que eren a la penombra per culpa de la por, de l'abaltiment, del pessimisme, o fins i tot de la frivolitat, que generen sempre les situacions coercitives.

Eduard Feliu i Mabres és un d'aquests homes, un luxe, un dels miracles del nostre país, que fan possible que continuem essent i que no perdem ni l'esperança ni la il·lusió d'aconseguir en un futur la plenitud a què aspirem. La seva vida es pot explicar seguint els principals episodis que van marcar la seva naixença, infantesa, joventut i maduresa i que són el rerefons de la seva vocació d'estudiós. Ell mateix ha explicat aquestes etapes en unes notes autobiogràfiques, en què les qualifica d'*hores*, és a dir, de moments destacats de la seva vida. Avui me'n valdré per donar-vos alguns retalls biogràfics de la seva personalitat.

L'Eduard va néixer l'1 de juliol de 1938 a Sant Feliu de Llobregat. La rauxa revolucionària volgué que en aquell moment aquesta població abandonés el nom del Sant, que de fet el nostre home ja posseïa, i adoptés el de Roses de Llobregat, denominació que augurava al nou nat un camí no exempt d'espines però amb un desenllaç ben florit.¹ El

1. Roses que presentem en annex sota el títol de *Bibliografia*

lloc del naixement va ser, però, circumstancial, perquè la seva família vivia, i continua vivint-hi, a Sants. Fou **l'hora del primer plor**.

Acabada la guerra, novament a Sants, l'Eduard va seguir la trajectòria de la majoria d'infants de la seva generació, és a dir, l'escolarització dels 3 als 13 anys i tot seguit, orfe de pare (que morí el 1952), el posaren d'aprenent en un taller amb la bona intenció que aprengués un ofici. Essent adolescent, acabada la jornada laboral es dedicava a la passió de l'estudi, sobretot de llengües: anglès, francès, alemany, italià..., i passava les hores de lleure a la biblioteca i a les sales de l'Ateneu Barcelonès, on emprengué pel seu compte l'estudi de l'hebreu l'any 1958, estudi que ja no deixà mai més en cap circumstància, per singular que fos. Així mateix, es dedicà també en profunditat a la llengua i la literatura catalanes antiga i moderna, dues coses que han estat sempre els puntals més fermes de la seva identitat. **L'hora crucial**.

L'octubre del 1964, com a conseqüència del que en aquells moments creia que era una vocació religiosa sincerament i profundament sentida des de feia molts anys, va ingressar al monestir de Montserrat. Hi passà dos anys, vivint tan bé com va saber la vida monàstica que havia desitjat fer i estudiant intensament tot el que havia d'estudiar, sobretot llengües clàssiques. **L'hora mística**.

El novembre del 1967, havent deixat Montserrat, afectat per la guerra dels Sis Dies i mogut per una gran admiració per la història del poble jueu i de l'estat d'Israel, se n'hi anà des de Marsella, a bord del *Molédet*, mític vaixell de la companyia ZIM, ple de gom a gom d'emigrants jueus marroquins i tunisencs que es traslladaven amb entusiasme a Israel. L'estada de quatre anys a Israel va marcar un abans i un després en la seva vida. **L'hora heroica**.

En un quibuts de Galilea on romangué de bon començament, va conèixer la que havia de ser i encara és la seva esposa, Françoise Samuel-Lajeneusse, de família jueva francesa. Es casaren l'any 1968 a la capella de la petita comunitat catòlica de llengua hebrea coneguda com a Casa de Sant Isaïes, al carrer Agnon, de Jerusalem. La cerimònia del casament, missa inclosa, va ser en hebreu. **L'hora romàntica**.

Ben aviat s'instal·laren a Jerusalem per tal que l'Eduard pogués estudiar a la Universitat Hebrea, aprofitant la possibilitat que aquesta

oferia de poder ingressar-hi com a més gran de 25 anys, després d'un període de prova. Durant tres anys va seguir-hi els diferents cursos de lingüística general, d'història del poble jueu i de llengua hebrea i va tenir de professors alguns dels lingüistes més destacats de la Universitat Hebrea, com ara, Hayim Rabin, Zeev Ben-Hayim i Hayim Rosén, amb els quals va estudiar, respectivament, hebreu bíblic, hebreu mixnaic i lingüística general. A més de cursos d'àrab, d'arameu, de siríac i de gueez. L'estudi i la pràctica de l'hebreu israelià en el decurs d'aquells anys li van permetre familiaritzar-se amb la llengua hebrea actual, parlada i escrita de tal manera que sempre més se n'ha pogut servir. **L'hora acadèmica.**

A causa de la precarietat de la seva vida a Jerusalem, l'Eduard es veié obligat a deixar interromputs els estudis universitaris i a tornar a Barcelona l'any 1971. A Jerusalem nasqué el seu fill Joel, avui professor de psicologia a la UAB, i a Barcelona, el 1972, la seva filla Elisenda, mestra de música i violinista. La dècada dels setanta foren anys de lluita per la supervivència i no li va ser possible de reprendre cap mena d'estudis 'oficials'. **L'hora de l'esma perduda.**

Eduard Feliu continuà els estudis hebraics desvinculat de la vida universitària catalana, treballant en solitari i amb tota llibertat. Va agafar el relleu de la generació estroncada pel franquisme, i va iniciar un profund i rigorós estudi de la llengua hebrea i de la història medieval, tot creant una important biblioteca hebraica particular, que mai no ha parat de créixer. De mica en mica, aquesta tasca anònima s'anà fent pública també gràcies al reconeixement de la seva labor per part d'un petit cercle d'intel·lectuals, que saberen valorar les seves aportacions, i donaren suport a l'edició dels seus estudis. L'any 1985 va participar, a Tàrraga, en la fundació de l'Associació d'Estudiosos del Judaisme Català (ADEJUC), la qual presidí des del 1988 fins a la seva dissolució, i col·laborà en les tasques de publicació dels quatre números de la revista *Calls*, òrgan que fou d'aquella associació. L'any 1995 va participar en la creació d'una comissió constituent (de la qual formaren part tots els professors d'hebreu de la UB i els principals hebraistes de Catalunya) que aconseguí que l'Institut d'Estudis Catalans acceptés la fundació d'una Societat Catalana d'Estudis Hebraics (SCEHB), aprovada pel ple de l'Institut el juny de 1995, i adscrita a la seva Secció Històrico-Arqueològica. Eduard Feliu n'és president des del començament i forma part del Comitè de Redacció de la revista *Tamid*, òrgan d'aquesta societat. **L'hora de la vida activa.**

El tema central de la seva activitat en el camp dels estudis hebraics ha estat sempre la vida i la cultura hebrees de la Catalunya medieval. N'ha traduït nombrosos textos i n'ha publicat estudis i articles. Els autors que més ha tractat són Nahmànides, Salomó ben Adret i Profiat Duran, i així mateix els textos de les disputes religioses i els documents hebreus de les aljames. Però també ha estudiat i traduït l'obra de Maimònides, sense la qual res no s'entén en la història de la cultura jueva medieval. Ha traduït també obres de la literatura hebrea israeliana, sobretot poesia (Yehuda Amichai, David Rokeah, Amir Guilboa, Yona Wallach, Dahlia Ravikovitch, Rahel Halfi), traduccions precedides sempre de la presentació de la vida i l'obra dels autors. Pel que fa a la prosa cal destacar la traducció d'Amos Oz i de múltiples articles de tema històric o filològic escrits per erudits israelians. Aquesta activitat traductora ha obert al lector català una finestra que li permet de copsar la vida dels homes i les dones de l'Israel d'avui. Aquests darrers anys, ha tingut també cura de l'edició de traduccions hebrees medievals de les obres d'Arnau de Vilanova, algunes de les quals ja han estat publicades dins la col·lecció «Arnaldi de Vilanova Opera Medica Omnia». **L'hora de la llum.**

La seva tasca d'assessorament a institucions i estudiosos d'arreu del món que desitgen informació històrica o bibliogràfica sobre el judaisme medieval o sobre la literatura hebrea augmenta any rere any. La figura d'Eduard Feliu i Mabres té el valor afegit de ser una gran persona. La seva generositat il·limitada a l'hora de compartir amb tothom qui li ho demani el material de la seva ben fornida biblioteca, els seus coneixements, i fins i tot el resultat de les seves recerques encara inèdites, fa del nostre personatge un veritable savi en l'àmplia dimensió semàntica del mot. Perquè en episodis de foscor, l'obra d'un savi no té cap mèrit si no va unida a un ferm compromís amb el seu país i la seva llengua. També en aquest sentit, el nostre Honoris Causa els té tots, els mèrits. És per això que la Universitat de Barcelona s'il·lumina avui més que mai en aquesta **hora de reconeixement públic** a Eduard Feliu i Mabres.

DISCURS DEL PROFESSOR
EDUARD FELIU

Els jueus i la llengua hebrea a Catalunya: una història intermitent

El camp en què he esmerçat la major part de la meua activitat d'estudis de la història del judaisme medieval no és gaire conegut dels lectors catalans que s'interessen per les coses d'altres temps. Fins a un punt que si estrafèiem una cèlebre dita, atribuïda al bisbe Torras i Bages, i dèiem que Catalunya, o va ser cristiana o no va ser, expressaríem allò que ens han transmès els llibres que parlen del nostre passat. I, tanmateix, la realitat històrica és que Catalunya, els Països Catalans, i la majoria de les terres de la Mediterrània occidental, foren habitades també simultàniament, i a vegades governades alternativament, per altres pobles. La cultura aràbiga, per exemple, és molt evident arreu, especialment en bona part de la península Ibèrica, per la munió de restes arqueològiques que han romàs prenent el sol i la pluja, i per la infinitat de mots àrabs de la més estricta quotidianitat que utilitzem encara avui parlant en català. En canvi, la presència del poble jueu a la Catalunya medieval no es manifesta a l'exterior d'una manera tan palesa, tot i que l'obra cultural que van produir en aquest àmbit geogràfic és d'una envergadura insòlita. Però va ser obra d'esperit, que, pràcticament, no va deixar, materialment, més pedres que les lloses dels cementiris. «El llegat literari que van deixar els erudits jueus de la Corona de Catalunya-Aragó dels segles XIII-XIV resta encara avui una de les aportacions més riques que mai s'hagin fet a la cultura i a la civilització jueves», afirma el professor Yom Tov Assis en un llibre sobre l'edat d'or del judaisme catalanoaragonès, frase que em serveix per a reblar la importància a què acabo d'al·ludir.

La nit dels temps no és tan fosca com això

Deixant de banda antigues llegendes sobre l'existència d'una població jueva en temps remotíssims, cal reconèixer, nogensmenys, que a les terres mediterrànies de la península Ibèrica, els jueus hi foren tan antics com els cristians, o potser més, si tenim en compte que el cristianisme s'expandí de sinagoga en sinagoga. On hi ha cristians hi ha jueus, que normalment ja hi eren. Cenyint-nos al nostre àmbit geogràfic, cal reconèixer que no és possible de datar el començament de l'establiment de jueus a les terres que després foren Catalunya, bé que tampoc no hi ha res que ens impedeixi de pensar que ja n'hi havia en èpoques molt reculades i, evidentment, molt abans que hi haguessin

catalans conscients de ser-ho, perquè quan Catalunya s'anà formant i consolidant, en aquests territoris ja hi havia, a les ciutats més importants, una part de població jueva antiga, enmig de la cristiana.

També hi havia jueus a al-Andalus abans de l'arribada dels musulmans, que vivien sota circumstàncies polítiques, socials, lingüístiques i culturals diferents, a les quals també s'havien adaptat. El grau d'aculturació dels jueus d'aquella part d'Hispania esdevinguda musulmana va ser també molt gran. La llengua àrab fou el vehicle que utilitzaren tant per a parlar com per a escriure les més grans obres de la cultura jueva medieval. És en aquestes terres meridionals de la península Ibèrica, d'altra banda, que tingueren lloc dos esdeveniments històrics transcendents per a la cultura hebrea i per al judaisme: l'un és l'arribada del Talmud de Babilònia, element, d'ençà de llavors, inseparable del judaisme; l'altre és la recuperació de la llengua hebrea, del seu estudi i del seu ús. La immigració de jueus de l'Orient Mitjà va obrir el camí a una gran influència cultural i lingüística de les acadèmies jueves babilòniques, en les quals s'havia compilat el Talmud, compilació que havia acabat a mitjan segle VIII. D'altra banda, l'esclat de la cultura musulmana i l'interès que els lexicògrafs i gramàtics àrabs demostraven per la seva llengua, estimulà els jueus a desenvolupar l'estudi de l'hebreu i a iniciar un procés d'hebraïtzació cultural i lingüística que continuà durant tota l'edat mitjana.

La població jueva de Catalunya

Hi ha també testimoniatges molt antics de la presència de jueus entre els cristians a les terres diguem-ne, per evitar anacronismes i mitificacions, precatalanes. A la fi del segle VIII, el papa Esteve IV, en un escrit adreçat a l'arquebisbe de Narbona i a tots els barons de Septimània i d'Hispania, incloses, doncs, les terres on posteriorment es formà Catalunya, es plany que consenteixin que els jueus tinguin terres enmig de les dels cristians i encara més que lloguin cristians per a conrear-les. En un concili celebrat a Barcelona l'any 599, hom declara que tota persona que hagués abraçat el judaisme o s'hagués declarat jueu esdevindria inhàbil per a portar testimoniatge en els plets. Els *Annales Bertiniani* expliquen que l'any 852 els jueus de Barcelona ajudaren els musulmans a emparar-se de la ciutat.

Hi ha altres documents que indiquen l'existència d'una població jueva en temps tan antics. L'any 985, quan Al-Mansur devastà

Barcelona, els jueus en sortiren tan malparats com els cristians, perquè l'any 1000, el comte Ramon Borrell es ven unes terres que li havien pervingut per successió d'hebreus morts en aquella destrucció de Barcelona, tot especificant que es tracta de terres i de vinyes situades en el lloc anomenat Mogòria dins el territori de Barcelona. Hi ha força documents de poc abans o de poc després de l'any mil que donen testimoniatge de l'existència de terres propietat de jueus a Barcelona i a Girona. El cànon X promulgat en el concili de Girona de l'any 1078 diu que els bisbes decretaren que calia que el delme de les terres que «l'execrable enduriment dels infidels jueus» conrea sigui ofert a l'Església en la parròquia on aquelles terres estiguin situades, talment com si fossin conreades per cristians. El text primitiu dels *Usatges* de Barcelona, del segle XI, suposa també l'existència de jueus en aquesta ciutat. Més endavant, en el segle XII, les notícies i els documents es fan més abundants i demostren que els jueus estaven ben arrelats en les ciutats més importants d'aquestes terres.

D'altra banda, veiem també, confirmant aquest arrelament, que ja a partir del segle XII els jueus exerciren diversos càrrecs al servei dels reis de la Corona de Catalunya-Aragó. Durant el XIII, que és quan tingué lloc l'expansió de les comunitats jueves per diverses ciutats i viles catalanes de l'interior, els jueus es dedicaven intensament a activitats comercials i menestrals, i alguns van assolir càrrecs de molta importància com a administradors i financers. Els reis catalans els encomanaren també delicades missions com a ambaixadors prop dels governs musulmans de la península i del nord d'Àfrica i alguns individus van ser servidors de reis i senyors en diverses tasques i avinenteses, sense formar part, tanmateix, de l'estructura del poder polític.

En èpoques anteriors a la segona meitat del segle XIII, les comunitats jueves havien estat regides per *nessiim*, 'prínceps' o 'senyors', membres de famílies jueves d'alt llinatge que exercien un poder absolut damunt els individus de les comunitats, poder que es transmetien hereditàriament, com els senyors de moltes viles i ciutats cristianes. Des de la fi del segle XII fins a les Corts de 1283 (en temps de Pere el Gran) són molts els jueus que van actuar com a batlles reials a les diverses ciutats de Catalunya. El 1283, perb, foren aprovades algunes lleis que barraven el pas dels jueus a l'exercici de càrrecs públics que comportessin de tenir autoritat damunt els cristians, bé que, com a servidors dels reis en diverses funcions administratives, la presència de jueus va continuar essent ben activa. A partir de les últimes dècades del segle XIV, les coses començaren a deteriorar-se. Hi hagueren

greus avalots el 1348 (arran de la Pesta Negra) i gravíssims el 1391 (en què els jueus foren l'ase dels cops d'un malestar social i polític difícil de relacionar-lo directament o indirecta amb ells). Aquests darrers aldarulls ocasionaren, a més de la destrucció física de diversos calls i la supressió definitiva d'algunes comunitats, com la de Barcelona, una notable davallada demogràfica per mort, conversió o emigració. La disputa religiosa de Tortosa de 1413-1414 i la butlla de Benet XIII, que insistia en l'estricta aplicació d'antigues mesures coercitives mai no prou respectades segons el parer de les autoritats cristianes, com ara l'obligació de viure en barris separats, portar vestits específics i una rodella distintiva (que ja havia imposat el Concili IV del Laterà el 1215), va deixar moribund l'antic judaisme català, que finí definitivament el 1492.

L'organització de les aljames

A la primeria del segle XIII, hom començà a instaurar a diverses ciutats de Catalunya, tant reials com senyorials, una incipient modalitat de règim municipal, que després, durant la segona meitat d'aquell segle (regnats de Jaume I i de Pere el Gran) s'anirà desenvolupant i estructurant decisivament. Són les corporacions municipals, anomenades *universitats*, dirigides per *cònsols*, *jurats* o *paers* i regides pel representant del sobirà o del senyor jurisdiccional com a poder superior. Aquestes corporacions municipals, que van començar a recaptar impostos a partir de 1286, eren entitats amb personalitat jurídica i tenien *síndics* per a la gestió d'aspectes concrets de la vida de la ciutat.

Doncs, bé; al costat d'aquesta organització municipal cristiana (la *universitat*), i responent a circumstàncies socials i polítiques anàlogues, es desenvolupà també l'estructura governativa de la comunitat jueva (coneguda entre els cristians amb el nom àrab d'*aljama*, 'comunitat', i pels jueus, en els documents i en la literatura hebreus, amb la denominació de *quehilà*, 'comunitat'). Més endavant, les aljames s'organitzaren en forma de federacions, anomenades *collites* o *col·lectes*, que els permetien de fer front mancomunadament al pagament de tributs i a d'altres qüestions d'interès general; aquest tipus d'organització de la *col·lecta* fou exclusiva de Catalunya. El barri on vivien els jueus era conegut amb el nom de *call juïc* o, simplement, *call*, a la majoria de les poblacions catalanes (bé que es deia *cuirassa* a Lleida).

La influència de l'organització del municipi cristià damunt la comunitat jueva sembla evident: l'aljama s'anà dotant de certs elements organitzatius i funcionals a mesura que el municipi cristià els posseï. Un dels aspectes més importants d'aquesta transformació és el sistema de governació de tendència democràtica, amb elecció dels càrrecs, en lloc de l'exercici i la transmissió hereditària del poder d'èpoques anteriors, de l'època dels *nessiim*, 'senyors'. Cal dir, tanmateix, que sovint hi havia ingerències dels funcionaris reials o dels mateixos monarques en l'elecció dels membres rectors de les aljames, ultra el fet que aquestes eleccions havien de ser confirmades o aprovades pel rei.

Els oficials o gestors de les aljames cap a la fi del segle XIII i la primeria del XIV, eren anomenats *berurim*, que significa literalment 'elegits' o 'diputats'. Hi havia *berurim* per a les mesures, que corresponen als mostassàs de pesos i mesures del municipi cristià; *berurim* per a l'administració de justícia i els afers legals (juraments, constitució de tribunals, etc.); *berurim* per a les transgressions, és a dir, per a vetllar per la moral pública i privada; *berurim* per als tributs, que tenien cura dels afers tributaris. D'altres *berurim* s'ocupaven dels llegats per a finalitats benèfiques o béns de mà morta (*heqdeix*). L'altra denominació que sovintega en els documents hebreus de la segona meitat del segle XIII, és la de *neemanim*, que literalment vol dir 'fidels', és a dir, persones en qui hom pot confiar. En els documents llatins o catalans solen ser anomenats, simplement, 'secretaris'.

Però hi havia altres càrrecs o funcions. Per exemple, el *sofer* de les comunitats jueves, que exercia alhora d'escrivà i de notari. Com entre els cristians, el *sofer*, no era cap jurista ni la seva professió tenia cap base científica, sinó que era considerada un art, l'art d'escriure. Els *soferim* jueus escrivien documents (testaments, actes de divorci, documents mercantils, etc.) i els signaven ells mateixos o els feien signar pels secretaris de la comunitat.

La persona encarregada de l'endrec de la sinagoga, de tenir-ne a punt els llums o les llànties, de convocar la comunitat el dia que calia parlar d'impostos, de prestacions personals obligatòries, etc. era anomenat *xammaix* o *xammaix ha-kenésset*, 'servent de la sinagoga'. Era el 'sagristà', que és la denominació que apareix en alguns documents cristians per a referir-se a aquesta persona.

El *hazan* exercia diverses funcions importants en la vida quotidiana de la comunitat. Era ell qui presidia les cerimònies religioses, llegia

la Torà, n'aguantava el rotlle en els juraments, presidia les esposalles i els casaments, estenia escriptures (testaments, capítols matrimonials, etc.), actuava en casos de divorcis, proclamava les excomunion, anunciava els noms dels nous gestors de la comunitat quan hi havia hagut eleccions o feia altres anuncis. Aquest servidor de la comunitat és anomenat 'capellà' en la documentació cristiana.

Situació jurídica dels jueus catalans

En uns territoris i en uns temps en què diversos sectors de la població es regien per drets diferents i moltes poblacions gaudien de furs particulars, no ha de fer estrany que els reis catalans concedissin als jueus, considerats un grup etnoreligiós a part, d'aplicar sense gaires dificultats les seves pròpies lleis en qüestions de dret privat. Els jueus ja eren considerats una comunitat religiosa diferenciada quan la península Ibèrica era encara una província romana. I com a tal comunitat gaudien no solament de llibertat per a celebrar els seus ritus i les seves festes religioses, sinó també per a establir i aplicar lleis dins la pròpia jurisdicció. Els visigots definiren de nou i confirmaren bona part d'aquesta situació, bé que intentant en alguns moments de fer desaparèixer els jueus de soca-rel.

A més, doncs, del dret romà, de les lleis visigòtiques, del dret canònic i dels furs de nombroses poblacions i territoris, caldria tenir en compte el dret hebraic practicat en l'àmbit de les comunitats jueves i acceptat com una cosa normal en aquelles circumstàncies medievals. Des del punt de vista dels cristians no es tractava sinó d'uns furs o d'uns privilegis més que complementaven aquells pels quals els reis ja acceptaven l'existència dels jueus. Des del punt de vista dels jueus, l'autonomia de les aljames i el desig dels seus habitants de regir-se per les lleis pròpies —fonamentades en un sistema jurídic que creien just i, en darrer terme, en una revelació divina— manifestava també la consciència que tenien de la seva unitat històrica i de la seva fe religiosa que transcendia les fronteres polítiques i geogràfiques.

En realitat, a l'edat mitjana les aljames catalanes gaudiren d'una mena d'estatut d'autonomia, per dir-ho així, que els permetia d'administrar justícia segons el dret hebraic; de tenir el seu propi sistema educatiu, que implicava l'estudi de la llengua i la cultura hebrees, i de mantenir institucions per a regular les activitats de la comunitat en tots els ordres de la vida quotidiana, sota l'autoritat sobirana del rei

o dels seus funcionaris que, si els convenia, intervenien en els afers de l'aljama, coartant sense gaires miraments aquella autonomia. Les ordinacions de la comunitat, per exemple, havien de ser confirmades pel rei. Els reis de la Corona catalano-aragonesa reconegueren explícitament en diverses èpoques la validesa del dret hebraic i atorgaren als jueus l'autorització de jutjar els plets entre ells *secundum legem iudeorum*. L'any 1241, Jaume I va concedir a l'aljama de Barcelona amplis poders legislatius i penals:

«Sàpiguen tots que Nós, Jaume, etc., us concedim, a tota la comunitat dels jueus de Barcelona, i us en donem llicència i poder, de poder elegir entre vosaltres dos o tres prohoms jueus, o més, si voleu, idonis a coneixença vostra, perquè examinin i coneguin sol·lícitament els casos de persones que cometin alguna estultícia o diguin paraules injurioses envers altres prohoms jueus, a les quals persones puguin imposar càstigs i penes pecuniàries, que seran donades al batlle de Barcelona per a Nós; i també que per aquesta mateixa autoritat les puguin expulsar d'enmig vostre i del vostre call juïc, o fora de Barcelona, segons els sembli raonablement més convenient; i també que puguin resoldre de dret qüestions i demandes, si fossin entre jueus.»

El dret hebraic

Al contrari de molts pobles antics que havent-se donat les pròpies lleis mitjançant sistemes jurídics més o menys elaborats, les abandonaren en perdre la independència política o la terra que els havia servit de bressol, el poble jueu va aconseguir de mantenir gairebé sempre i arreu, fins als nostres temps, amb la plenitud que la restauració de l'Estat d'Israel ha comportat, una àmplia autonomia jurídica tot i la pèrdua de la sobirania política i la connexió física amb la pàtria original, és a dir, amb la terra d'Israel (*Érets Israel*). Durant els llarguíssims segles de dispersió enmig de pobles innumbrables, els jueus van intentar sempre de viure d'acord amb les seves pròpies lleis i d'obtenir el dret d'aplicar-les en els seus tribunals, tant mirant de guanyar-se la confiança i el respecte de les autoritats no jueves com imposant una rigorosa disciplina interna en el si de les comunitats.

El dret hebraic es va continuar aplicant en la vida quotidiana del poble, malgrat el desarrelament del seu territori, gràcies a dos factors: l'un intern i l'altre extern. El factor intern és el que explica més plenament aquesta continuïtat, que es fonamenta en el caràcter alhora

religió i nacional del dret hebraic. És religió perquè segons la religió jueva la font de tot dret és la revelació divina. Talment com els actes estrictament religiosos de la vida quotidiana: la pregària, el dissabte, les festes litúrgiques, les normes dietètiques, etc., van mantenir una inalterable vitalitat entre el poble en exili, així també es van mantenir i es van desenvolupar els aspectes jurídics o els preceptes que regulaven les relacions dels individus entre ells, és a dir, els negocis, les relacions laborals, els danys i els delictes, o dels individus amb l'autoritat que regia la comunitat jueva autònoma. La Bíblia i les interpretacions jurídiques de què era objecte foren la font, el *corpus juris*, del dret hebraic

El dret hebraic és un dret nacional i com a tal forma part del llegat cultural del poble hebreu com a nació, perquè els jueus, exiliats i dispersats, no han estat mai una secta religiosa, sinó que han sabut reivindicar i mantenir el caràcter distintiu de la seva personalitat amb aquella obstinació que ha frustrat tantes malintencionades esperances entre els pobles que els han envoltat. El recurs al dret propi ha estat una manifestació d'aquest desig de continuar essent una nació.

Ara, perquè un sistema jurídic existeixi d'una manera pràctica i no només teòrica, necessita disposar d'institucions que el facin actiu, especialment de tribunals on el sistema es pugui aplicar. Els tribunals jueus, que les comunitats jueves maldaren sempre per reivindicar, foren, doncs, el fonament sobre el qual recolzà la seva autonomia des de la destrucció del segon Temple l'any 70, per mà del general romà, i després emperador, Titus, fins a l'època moderna.

El dret hebraic era alhora privat i públic, ja que regia no solament els afers de la vida quotidiana (compravenda de béns mobles i immobles, qüestions familiars i successòries, querelles, obligacions, etc.), sinó també de l'administració pública de la comunitat. L'estructura de la comunitat jueva i les seves diverses institucions es fonamentaven també en jurisprudència religiosa (*halakhà*).

En la seva forma més elemental, els tribunals que aplicaven aquest dret eren constituïts, com a mínim, per tres homes adults, nomenats pels dirigents de la comunitat, que en principi havien de ser, com en temps antics, savis en la llei jueva, coneixedors de les normes jurídiques. El dret hebraic requeria que els jutges d'aquests tribunals fossin persones de bona reputació i sense vincles de sang. Els tribunals tenien poder per a imposar sancions i càstigs, com ara multes, em-

bargament de béns i càstigs corporals (assots). El càstig més rigorós, però, era el de l'excomunió o anatema (*hérem*), que variava segons el tipus de transgressió i el lloc. L'excomunió prohibia tota relació amb el transgressor; ningú no podia parlar amb ell ni tenir-hi cap relació comercial, ni casar-s'hi (ni amb ell ni amb cap membre de la seva família). El recurs a aquest tipus de càstig fou degut al fet que les autoritats jueves mancaven del poder relacionat amb la sobirania política, capaç d'imposar altres tipus de càstigs i d'empresonament per a fer complir les lleis. L'excomunió era una mesura efectiva i podia tenir conseqüències terribles per al transgressor, a qui, si no s'esmenava, se li treia en realitat tota possibilitat de sobreviure en l'illa que era la comunitat jueva, voltada d'hostilitat.

Ordinacions

A partir del segle XI, havent arribat a la fi el període de les acadèmies talmúdiques de Babilònia, que havien legislat per a tota la diàspora jueva, sobre la qual havien exercit una incontestada hegemonia espiritual, les comunitats jueves de la Mediterrània occidental començaren a adreçar-se als savis en la Torà i el Talmud de la pròpia comunitat quan necessitaven consell en qüestions legals. A mesura que les comunitats anaren desenvolupant i consolidant la seva pròpia estructura organitzativa, van haver de legislar perquè els individus poguessin endegar els afers econòmics i civils pel bon camí de la tradició jurídica jueva amb les adaptacions que calguessin a causa de les circumstàncies polítiques i socials dels temps.

L'establiment de lleis, en forma d'ordinacions (*taqqanot*), per part dels dirigents de les comunitats implicà l'ús de dues fonts de dret: d'una banda, la legislació produïda des de temps antics pels mestres en jurisprudència religiosa, que afectava sobretot els aspectes de la vida moral i religiosa; de l'altra, les ordinacions estatuides per les comunitats amb vista a la vida econòmica, social i de relació amb els cristians. Aquest desdoblament de les fonts de jurisprudència provocava conflictes, que els savis talmudistes de l'època intentaren resoldre en els seus dictàmens

Per tal d'evitar que a partir de les ordinacions de les comunitats s'instaurés un sistema jurídic paral·lel a la jurisprudència religiosa que pogués contradir els principis de justícia, d'igualtat davant la llei, de protecció dels més febles i necessitats, i d'aspiració a un ordre social just, considerats principis fonamentals del judaisme, el dret hebraic incorporà mecanismes que serviren per a posar en relació el desenvolupament

pament jurídic necessari per a adaptar-se a la realitat dels temps, amb la jurisprudència derivada de la tradició religiosa. El primer de tots fou que abans de proclamar una ordinació calia que una persona notable de la pròpia comunitat, o una personalitat de prestigi en el camp dels estudis talmúdics, les examinés i hi donés la seva aprovació.

Impostos

Els membres de la comunitat estaven sotmesos a dos tipus d'impostos: l'un, imposat per la pròpia comunitat a cada individu per a finançar els serveis que aquesta proporcionava als seus membres i per a mantenir les institucions governatives, educatives i judicials; l'altre, imposat per les autoritats cristianes a tota la comunitat en forma de tribut col·lectiu. Les ordinacions relatives a impostos tenien un abast local, ja que afectaven només la comunitat d'una determinada ciutat i la seva circumscripció fiscal, anomenada *col·lecta*.

Costum fa llei

Com en altres sistemes jurídics, el costum, la consuetud, fa un paper força important en el dret hebraic i és una font de jurisprudència a la qual hom recorre quan sorgeixen problemes que no es poden resoldre segons les lleis vigents, o quan cal modificar aquestes lleis. El costum pot ser creador de jurisprudència, ja que, de fet, pot invalidar una llei en qüestions de dret civil, és a dir, de les normes que regulen les relacions de l'home amb el seu proïsme, quan aquesta és objecte d'opinions contradictòries, però no pas quan es tracta d'una llei que regula la relació de l'home amb Déu.

Matrimoni i poligàmia

En el judaisme no hi ha matrimoni sense la signatura de la quetubà, és a dir, dels capítols matrimonials. La signen dos homes, actuant com a testimonis, que no poden tenir cap vincle familiar amb els nuvis. La núvia —o la seva família— guarda aquest document com a prova de les obligacions que el marit ha adquirit envers ella, ja que aquestes hi estan estipulades detalladament. La llei bíblica del levirat (*yibbum*), tal com estableix Dt 25,5-10, era encara practicada pels jueus catalans i els problemes i la casuística que suscitava són el tema de moltíssims dictàmens de Salomó ben Adret, el qual es refereix també en diversos indrets a la cerimònia del descalçament (*halitsà*). Segons aquesta antiga llei, el germà d'un home que ha mort sense haver tingut fills ha de casar-se amb la cunyada per tal de perpetuar el nom del germà mort. Si no s'avé a fer-ho, ha de sotmetre's a la cerimònia degradant del descalçament; altrament la vídua no es pot tornar a casar.

Val la pena de remarcar que els reis catalans tendiren sempre a defensar els drets matrimonials de les dones en casos de conflicte, tot advocant perquè aquests es resolguessin d'acord amb el dret hebraic i les estipulacions dels capítols matrimonials o *quetubàs*. En cas de divorci, els marits que es refusaven a atorgar l'acta de divorci (*guet*) a la dona, podien fins i tot ser pressionats per les autoritats cristianes perquè compareguessin davant del tribunal rabínic per resoldre l'afer. La intervenció del rei donava sempre suport a l'aplicació del dret hebraic. Hi ha fins i tot algun exemple de disputes matrimonials tractades davant de jutges cristians, en què el rei els insta a prendre consell d'experts jueus per tal de resoldre-les d'acord amb el dret hebraic. Aquesta condescendència, emparada en la validesa de la jurisprudència jueva i refermada sovint amb alguna picossada de monedes d'or per al cofre reial, arribà fins a consentir l'existència de casos de bigàmia, tot i estar estrictament prohibida a la Corona de Catalunya-Aragó entre els cristians. Cal dir que des del punt de vista del judaisme, la poligàmia, o més exactament: la bigàmia, havia semblat sempre un recurs legal i moral en diverses situacions matrimonials, especialment quan la primera dona no havia pogut donar fills al marit.

Heretament

El privilegi del primogènit d'heretar els béns del pare («qui primer neix, primer peix», diu la saviesa popular) era un dret sòlidament adquirit des de l'antiguitat bíblica: si hi ha un fill, la filla no hereta, bé que pot residir a la casa paterna i rebre assistència dels seus béns fins que es casí. Si la muller premor al marit, aquest hereta els seus béns; si el marit mor primer, la vídua no hereta els seus béns, però sí que té el dret de viure al domicili conjugal i rebre, d'aquells béns, una ajuda per a la seva subsistència anomenada 'aliments' (*mezonot*), mentre resti vídua i no vulgui recuperar l'import estipulat a la *quetubà*. Amb relació a les herències, hi ha un principi talmúdic que diu que «hom no pot posar límits al gaudiment d'una herència (*ieruixà 'en la hefseq*)», és a dir, una vegada l'herència ha estat transmesa a l'hereu, els béns esdevenen propietat absoluta d'aquest per més que l'heretant hi hagi previst un segon hereu en el cas de donar-se certes circumstàncies.

La cultura hebraicocatalana

La producció cultural en llengua hebrea començà molt d'hora a Catalunya, sota la influència del moviment de rehebraïtzació que venia de les terres musulmanes d'al-Andalus. El primer autor conegut, Issac

ben Rovèn, va néixer l'any 1043, pràcticament un segle abans que Maimònides; Abraham bar Hiyya (profusament estudiat i traduït pel Dr. Millàs i Vallicrosa) va néixer vers 1065; i Jafudà ben Barzilai, vers 1070. Tots tres nats o residents a Barcelona en els temps en què Ramon Berenguer, *el Vell*, hi promulgava el nucli més antic dels *Usatges*. Tot i que aquests savis jueus de l'època més antiga no poden pas haver sorgit del no-res, ens manca informació sobre el rerefons cultural més immediat del qual foren hereus, bé que no és difícil d'adonar-se dels lligams estrets que tenien amb la llengua, la cultura i la ciència aràbigues, que els va dur a un veritable sincretisme cultural. Aquesta primera època acabà, a Catalunya, a la primera meitat del segle XIII.

Són més d'un centenar els autors jueus de la Catalunya medieval que van escriure obres en hebreu en els més diversos camps de la cultura i de la ciència al llarg de gairebé quatre segles, inclòs el camp de la teosofia mística anomenada Càbala, el desenvolupament medieval de la qual tingué lloc en terres llenguadocianes i catalanes, sobretot a Girona. Alguns d'aquests escriptors hebreus han tingut una importància extraordinària en la història de la civilització jueva i les seves obres són encara avui reeditades constantment i estudiades. Permeteu-me que n'esmenti només cinc dels més rellevants:

Abraham bar Hiyya, que morí poc després de 1136, va ser un filòsof i home de ciència de primera magnitud. Instal·lat a Barcelona, procedent d'algun regne musulmà veí, es va dedicar a escriure llibres de ciència en hebreu, aprofitant la seva familiaritat amb la llengua i la cultura aràbigues, vessant-hi idees filosòfiques i científiques fonamentals d'aquella època. Les obres que va compondre abracen l'astronomia, la cosmologia, la geometria, la filosofia, l'escatologia, etc. És una personalitat enciclopèdica, la tasca de divulgació de la qual deixà una empremta poderosa en el món jueu. A més, Abraham bar Hiyya emprà un hebreu senzill i clar per a parlar per primera vegada, en prosa, de filosofia i teologia. L'hebreu modern conté una part considerable de la seva terminologia científica, a la qual hom ha dedicat estudis específics.

Mossé ben Nahman o Nahmànides, o Mestre Mossé de Girona, va néixer pels volts de 1194. Tot i que els llibres que va escriure i els tràfecs que va viure demostren que estava ben arrelat en la realitat del seu temps, a més d'haver fet un paper central en importants esdeveniments (com ara en la disputa de Barcelona de 1263 davant Jaume I), malgrat tot això, les dades biogràfiques que tenim d'ell són molt

poques. Sabem que practicà la medicina, gràcies a la gran quantitat de qüestions mèdiques de què tracta en els seus llibres i sobretot per alguna notícia que reporta Salomó ben Adret, com ara aquella on explica que el seu mestre Mossé ben Nahman solia aplicar una plaqueta d'argent o d'or amb la figura d'un lleó per guarir el mal de ronyons, cosa que, diguem-ho tot, Arnau de Vilanova i altres metges cristians també feien. L'obra mestra de Nahmànides és un monumental *Comentari sobre el Pentateuc*, escrit «en una de les proses més memorables de tota la literatura hebrea medieval» (B. Septimus), «una de les creacions literàries més belles de l'exegesi hebrea medieval» (A. Grossman). És l'obra que ha mantingut el seu nom a través dels segles fins avui al costat dels grans exegetes jueus. Diferentment de Maimònides, el mestre Mossé d'Egipte, que va viure immers del tot en el món musulmà, Nahmànides, el mestre Mossé de Girona, és la primera gran personalitat de la península Ibèrica que pertany completament al món cultural de l'Europa cristiana.

Salomó ben Adret de Barcelona, mort vers 1310, és també una de les llumeneres de la cultura rabínica de la segona meitat del segle XIII. Gaudí d'una autoritat tan gran en matèria de jurisprudència que fins i tot els reis catalans li demanaren diverses vegades de donar el seu parer sobre temes judicials que implicaven jueus. Tenia una escola talmúdica a Barcelona. Va ser el guia espiritual dels jueus del seu temps i un apologeta de primera categoria que defensà el judaisme dels atacs dels cristians. És possible que fos ell el rabí jueu que tingué una disputa amb el cèlebre dominic Ramon Martí, l'autor del *Pugio Fidei*. Els milers de dictàmens que deixà escrits són encara avui reeditats contínuament i utilitzats per a resoldre problemes legals en el món religiós del judaisme. A més, aquests dictàmens reflecteixen la vida quotidiana dels jueus d'aquells temps en tot l'àmbit de l'antiga Corona de Catalunya-Aragó i Provença i en aquest sentit contenen una informació molt valuosa sobre el que feien i el que deixaven de fer en matèria de pràctica religiosa o d'opinions filosòfiques i religioses.

Profiat Duran, un dels personatges més misteriosos del judaisme català medieval va néixer, potser, a Perpinyà i potser va viure entre 1340-45 i 1414. Va escriure un comentari sobre la *Guia dels perplexos* de Maimònides i una obra de crítica diguem-ne filològica i històrica del cristianisme fonamentada en un coneixement molt profund del Nou Testament. Però el seu títol de glòria és una gramàtica hebrea, intitulada *Maassé Efod*, on tracta de l'hebreu d'una manera molt completa i demostra coneixences de molt diverses llengües. Aquesta obra

és precedida d'una curiosa i llarguíssima introducció, en què intenta justificar la necessitat de dominar la llengua hebrea per a poder estudiar més perfectament la Torà i, en conseqüència, per a guanyar la vida benaurada. Ens hi diu també que la societat intel·lectual jueva del seu temps estava dividida en tres grups: els talmudistes, per als quals amb l'estudi del Talmud n'hi havia prou per a guanyar la vida eterna; els filòsofs, que seguien les petjades d'Aristòtil i creien que les ciències profanes són una preparació per a l'adquisició de les virtuts de l'ànima que duen a la felicitat eterna; i els cabalistes, per als quals la coneixença dels secrets continguts a la Torà, transmesos a través dels patriarques, de Moisès i dels profetes, ens aconsegueix la vida eterna. Profiat Duran, en canvi, pensa que la millor ciència és l'estudi de la Torà en ella mateixa, si volem assegurar-nos la benaurança eterna a l'altre món. D'aquí la utilitat de conèixer bé la llengua hebrea i la necessitat d'escriure'n una gramàtica. La seva tingué una llarga vida i fou utilitzada per jueus i cristians durant segles.

Hasday Cresques. Durant els segles XIII, la controvèrsia entorn de les opinions filosòfiques que Maimònides havia adoptat en algunes de les seves obres dividí els intel·lectuals jueus de l'Europa cristiana: els uns acollint-les gairebé com una nova revelació i els altres rebutjant-les gairebé com una heretgia. Els sectors més tradicionals del judaisme feren l'impossible, inclosa la violència i la delació, per aturar l'entrada de la filosofia aristotèlica dins el judaisme. L'acció de molts rabins, que van recórrer a l'amenaça de l'excomunió i a l'agitació social i política per tal d'impedir l'expansió de les noves idees progressistes, fou inútil. A partir de la primeria del segle XIV, fins i tot els pensadors jueus hostils a la intel·lectualització de la religió presenten les doctrines tradicionals amb el rigor i les eines intel·lectuals de la filosofia. És el cas, i el de més relleu, de Hasday Cresques, que va néixer a Barcelona entorn de 1340, i que l'any 1389 esdevingué rabí de Saragossa, on morí el 1410 o 1411. Hasday Cresques és també un dels personatges més importants del judaisme de l'antiga corona de Catalunya-Aragó. Va ser familiar del rei Joan I, i probablement tingué alguna amical relació amb Bernat Metge. Va defensar coratjosament i va intentar restaurar esforçadament les comunitats jueves catalanes malmeses durant els avalots antijueus que sacsejaren gairebé tota la península Ibèrica el 1391. L'obra major, i quasi única, de Hasday Cresques és *Or Adonai*, 'La llum del Senyor', en què arremet contra el racionalisme filosòfic, bo i presentant la seva pròpia alternativa. Maimònides i els filòsofs racionalistes que Hasday Cresques té en vista, principalment l'occità Leví ben Guerson, havien comès l'error de voler fonamentar la llei de

Moisès damunt premisses filosòfiques. Per a Cresques, en canvi, no és pas el coneixement dels intel·ligibles de la filosofia que fa l'home immortal, sinó l'amor i el temor de Déu.

L'estudi de l'hebreu al servei de l'apologètica cristiana

L'apologètica cristiana i l'ofensiva contra la fortalesa dels jueus va agafar una bona embranzida en el segle XIII, particularment per mà dels dominics, convençuts que les disputes teològiques que els seus membres practicaven en l'àmbit de les escoles de teologia podien llevar fruit aplicant-les a les controvèrsies amb els jueus. Però aquesta desviació requeria el coneixement de la llengua original de la Sagrada Escriptura, l'hebreu, avantatge de què els jueus gaudien sobre qualsevol contrincant cristià.

Els dominics, doncs, començaren a establir escoles de llengües orientals, és a dir, d'hebreu, arameu i àrab en diversos llocs de la Corona de Catalunya-Aragó amb finalitats missioneres convergents, però amb necessitats pràctiques diferents, ja que l'àrab que calia saber (estudiat sobretot a València i Múrcia) era la llengua parlada per la població musulmana de les terres cristianes o del nord d'Àfrica que hom volia convertir. Els jueus, en canvi, parlaven la llengua del país, el català, òbviament, en els territoris de llengua catalana; els cristians no necessitaven pas l'hebreu per a parlar amb els jueus sinó per a demostrar-los el sentit correcte dels seus propis textos sagrats... i convèncer-los així de la superioritat de la interpretació cristiana. Aquesta dèria dugué a l'establiment, entre d'altres, d'un *Studium Hebraicum* al convent de Santa Caterina de Barcelona a la segona meitat del segle XIII. Als dominics, evidentment, no els interessava pas la filologia o la literatura hebrees per elles mateixes, però no obstant això l'estudi de l'hebreu era dut amb molt de rigor i per mestres d'una gran perícia.

Un d'aquests va ser Ramon Martí (ca 1230-1284), l'autor del *Pugio Fidei*, que és, probablement, el cim de l'apologètica cristiana medieval. Ramon Martí fou «*multum sufficiens in latino, philosophus in arabico, magnus rabinus et magister in hebraico, et in lingua caldaica multum doctus*», diu Fra Pere Marsili a la seva crònica de 1314. Ramon Martí en va saber tant, d'hebreu i arameu, que l'han acusat fins i tot de falsificar textos religiosos hebrees antics, cosa que s'ha demostrat falsa, però que indica el nivell de coneixement de la llengua que li ha estat atribuït. En aquesta escola d'hebreu de Barcelona,

per cert, hi devien anar a estudiar no només religiosos sinó també seglars, ja que Arnau de Vilanova en l'obra *De significatione nominis tetragrammaton*, adreçat al dominic Pere Puget, declara: «He intentat moltes vegades, estimadíssim pare, que aquella llavor de la llengua hebrea, que el zel religiós de fra Ramon Martí sembrà en l'hortet del meu cor, no sols em fes profit a mi amb vista a la salvació eterna, sinó també a la resta dels fidels». I per això ofereix una interpretació *more hebraico* del tetragrama.

El recurs a l'hebreu, a la 'veritat hebraica', i la citació del Talmud, que sovintegen en els textos de les polèmiques religioses entre jueus i cristians que es conserven (com ara en el text tradicional de la disputa de Barcelona de 1263), palesa que els cristians havien reeixit a aprendre prou hebreu i arameu per a engolfar-se en mars fins llavors desconegudes.

L'hebreu, sota cobert dels estudis bíblics

La Universitat de Barcelona va tenir una càtedra d'hebreu almenys des de la fi del segle *xvi* fins a l'any 1717, en què Felip V en decretà l'extinció. Però l'estudi de les llengües que després foren englobades en la denominació de 'semítiques' (nom proposat per A. L. Schlözer l'any 1781), sobretot l'àrab, l'hebreu i l'arameu, anomenat caldeu en aquells temps, continuà a la Universitat de Cervera i en els convents religiosos que tenien escoles de teologia (franciscans, dominicans i carmelitans) i biblioteques ben proveïdes de gramàtiques hebrees. El professorat de la sessió d'hebreu de la Universitat de Barcelona ha desentaforat nombrosos manuscrits de les biblioteques barcelonines que contenen gramàtiques, diccionaris i tractats sobre qüestions lexicogràfiques, i n'ha publicat i comentat fragments amb avaluacions molt pertinents. Bé que l'interès per les llengües semítiques era vist com un complement o una eina necessaris per a aprofundir en la comprensió del sentit literal de la Sagrada Escripura i de la consegüent teologia, aquests tractats gramaticals transparenten un interès cultural que va més enllà de la filologia semítica i de les intencions apologètiques dels segles medievals, i representen un aspecte més de l'eixamplament dels horitzons intel·lectuals i científics que la Il·lustració provocà en tots els camps de la cultura.

Són tres, especialment, els autors que cal fer ressortir en l'estudi i l'ensenyament de les llengües semítiques a Catalunya en el segle

XVIII: Pere-Màrtir Anglès (1681-1754), dominic de l'antic convent (desaparegut en els aldarulls de l'any 1835) de Santa Caterina, que va escriure una gramàtica d'àrab, siríac i arameu, un diccionari hebreu-llatí, amb un complement d'arameu-llatí, i un diccionari d'arameu, siríac, samarità i llatí. Pere Pons, franciscà, que el 1705 era professor de Sagrada Escriptura i de llengües bíbliques, erudit filòleg que estava al corrent dels coneixements que hom tenia de les llengües semítiques a Europa, va escriure no solament una gramàtica hebrea i una d'aramea, sinó també un tractat sobre tècniques hermenèutiques cabalístiques. Mateu Alsinet, franciscà que morí a Barcelona l'any 1765, autor d'un diccionari comparatiu que incloïa l'hebreu i un tractat d'onomàstica amb disset apèndixs de temes lexicogràfics catalans i llatins.

És just d'esmentar també, a cavall dels segles XVIII i XIX, l'obra de Torres Amat (1772-1847), que havia estudiat grec, hebreu i àrab i que, en traduir la Bíblia a partir de la Vulgata recorregué adesiara a la comparació amb les llengües originals, cosa que li valgué una certa malfiança en cercles eclesiàstics romans i espanyols. I la del matornó Antoni Puigblanch (1775-1840), polític liberal sotmès a diversos exilis, savi en llengües clàssiques i en hebreu, llengua de la qual fou catedràtic a la universitat d'Alcalà. La publicació de gramàtiques d'hebreu bíblic escrites per catalans abundà al llarg del segle XIX i primera meitat del segle XX, com ara la de Ramon Manuel Garriga, *Elementos de gramática hebrea* (Barcelona, 1866); Tomás Sucona y Vallès, *Gramática elemental de la lengua hebrea* (Barcelona, 1903); i encara la del P. Ubach en llatí, *Legisne Toram?*, que va ser «impresa a Tel-Aviv, Palestina», l'any 1947.

Incidència entre sionisme i catalanisme en el nostre temps

Antoni de Capmany (1742-1813), català il·lustre, precursor de la Renaixença, a la qual contribuí amb nombroses i voluminoses obres que posaven en relleu l'antiga esplendor de Catalunya i de Barcelona, considerava que el català havia esdevingut «un idioma provincial muerto para la república de las letras». D'altra banda, també Pérets Smolenskin (1842-1885), tot i ser un nacionalista jueu i escriptor en llengua hebrea (traduí el *Faust* l'any 1867), tingué moments de desesperació amb relació al futur de la llengua hebrea fins a un punt que arribà a la conclusió, a la segona meitat del segle XIX, que l'hebreu era mort per a les arts i les ciències i que només servia per a escriure-hi temes de la cultura religiosa jueva. Dues

visions pessimistes, per no dir derrotistes, que foren compartides en ambdues cultures per una bona munió d'intel·lectuals saberuts que hi trobaren, i molts encara hi troben, la justificació de tota mena d'abdicacions

Tanmateix, malgrat la convergència en la reivindicació de l'ús de la llengua, cal dir que hi ha una divergència bàsica pel que fa al punt de partença: els catalans teníem encara, bé que suposadament morta per a la república de les lletres, la llengua parlada, a la qual el poble no renuncià mai, i volíem que fos també llengua escrita, llengua de cultura, enfront de la castellana. Els jueus, en canvi, tenien la llengua escrita, la llengua de cultura, i volien que fos també llengua parlada enfront de les altres setanta llengües —és un dir— que utilitzaven. Molts dels qui preconitzaven l'abandó de la llengua, el fonamentaven en el fet que, segons ells, els hebreus havien deixat de ser un poble, una nació, i havien esdevingut, a tot estirar, els fidels d'una religió, el judaisme, que amb l'assimilació a la nació alemanya (perquè aquest combat per la supervivència com a poble es lliurava en terres germàniques i esclaves, no pas en les mediterrànies, on la història era una altra) podrien continuar practicant lliurement.

Eliezer Ben-Yehuda (1858-1922), vindicador de l'hebreu com a llengua parlada i seny ordenador del seu ús en la societat jueva moderna, reaccionà davant d'aquestes opinions «detestables i perverses», amb el somni —explica ell mateix— de restaurar l'hebreu com a llengua parlada i de reforçar així el sentiment nacional jueu, conegut més endavant amb el nom de sionisme. La història d'aquest somni i el seu acompliment, explicada pel mateix Ben-Yehuda, és un dels episodis més corprenedors del restabliment dels jueus a l'antiga pàtria. «Jo parlo hebreu —escriu en la crònica de la seva arribada a Israel—, només hebreu, no solament amb tots els membres de la meva família, sinó també amb tot home o tota dona de les meves amistats que entengui mínimament l'hebreu; en això no respecto ni les regles del tracte social ni les que ens aconsellen determinades consideracions envers les dames, per la qual cosa a vegades resulto groller i detestable, i suscito hostilitat. L'hebreu ha esdevingut no solament la meua llengua quotidiana, ans també la llengua del meu interior: penso en hebreu de dia i de nit, despert o somiant, quan em trobo bé i quan estic malalt». La seva dona, Devora, amiga de la joventut, va ser la primera mare que, tot i saber-ne ben poc, parlà hebreu al seu fill a Israel, que es va convertir així en el primer noi que parlà hebreu com a llengua materna en l'època moderna.

En el moment de la seva mort, vint-i-sis anys abans de la proclamació del nou Estat d'Israel, i després d'anys d'aferriades lluites lingüístiques, el somni d'Eliezer Ben-Yehuda de fer-hi reviure l'hebreu com a llengua parlada s'havia acomplert. La llengua havia esdevingut el ciment que aglutinava els jueus i els feia ser israelians de nova factura.

L'interès que el sionisme desvetllà a Catalunya va ser molt primerenc si pensem que ja l'any 1928, Pere Voltes publicà dos volums titulats *El sionisme o la qüestió nacional hebraica*, en què feia una presentació exhaustiva de la història d'aquest moviment amb simpatia per les aspiracions nacionals del poble jueu. Els intel·lectuals catalanistes copsaren aviat l'abast del sionisme i les possibilitats que el seu desenvolupament oferia com a exemple per als catalans. Hi hagué en els anys vint i trenta un corrent filosemític en diversos sectors de la societat catalana que no ha estat gens estudiat. Abans que el partit nazi accedís al poder a Alemanya, molts catalans ja eren conscients de la denigració i persecució a què els jueus eren sotmesos, i se solidaritzaven clarament amb ells. Escrivint en castellà, el catalanista Diego Ruiz (l'extravagant cosí de Picasso) publicà l'any 1933, el mateix any en què Hitler esdevingué canceller, un llibre de denúncia sobre la repressió dels jueus a Alemanya (*Represión mental en Alemania*). També Valentí Camp i S. Velasco, en una història d'Israel de l'època bíblica fins als temps presents (*La odisea de los judíos*, publicada per Ediciones Populares Iberia, de Barcelona l'any 1933), arremeten amb fúria contra el nacionalsocialisme i denuncien la innoble persecució dels jueus.

Entre els catalans que van visitar la Palestina d'aquell temps, podem detectar dues actituds: la dels que hi anaven a veure els llocs sants del cristianisme i no tenien ulls per a res més, però sí llengua, i molt llarga, per a menysprear amb tòpics antisemites de molt baixa estofa els jueus amb què topaven a Jerusalem (F. Blasi Espinosa, D. Martínez Ferrando, V. Coma Soley, etc.); i els qui admiraven el que els sionistes feien a Palestina i instaven els catalans a prendre'n exemple (F. Grau i Ros, Josep Carner, etc.).

Cal esmentar especialment la versió castellana d'un llibre de Joaquim M. de Nadal, *Por las tierras de Cristo: Impresiones de una peregrinación a Palestina* [feta l'any 1926], (Barcelona, 1931), que duu un pròleg de Francesc Cambó en què explica que, malgrat la seva simpatia, no creu en l'èxit final del sionisme, és a dir, en la creació

d'un nou estat jueu. Cambó, com en d'altres coses, s'equivocà, perquè en interpretar la història dels jueus no va tenir present aquell principi de la filologia que suggereix de triar sempre la *lectio difficilior*. El traductor d'aquesta obra de Joaquim M. de Nadal al castellà, Juan Moneva, hi afegeix la seva pròpia introducció, en la qual al·ludeix a interessants aspectes personals de Cambó, com ara quan explica que de jove havia tingut la intenció d'estudiar hebreu... Entre els hebraïstes de desig que van iniciar l'estudi de l'hebreu, cal comptar també Carles Riba, condeixeble d'Ignasi González-Llubera, amb qui a Belfast, l'any 1956, encara reien de les «facècies rabíniques» que feien a les classes d'hebreu del Dr. Barjau.

La simpatia d'una part de la societat catalana pels jueus es mantingué viva després de la guerra, com demostra la visita que Josep Pla féu a Israel l'any 1957 o l'obra de Salvador Espriu, sobre la qual cal remarcar, tanmateix, que l'ús que fa del nom de Sefarad i les seves al·lusions a diverses i mitificades circumstàncies de la vida del poble jueu a la península Ibèrica no tenen cap base històrica real, sinó que les fa servir per a expressar el sentit ampli i plural que tenia de l'espanyolitat, en la qual ell se sentia inclòs. La publicació del llibre d'André Chouraqui, *L'Estat d'Israel*, per Edicions 62, el març de 1963, en traducció de Jordi Sarsanedas i amb un pròleg de Josep Benet, és un altre cas que il·lustra bé l'ús del sionisme per part del catalanisme. La solapa diu que conta «l'extraordinària aventura del redreçament del poble jueu, iniciat per Theodor Herzl 'en el moment de la seva més baixa degradació', 'a l'època del més vil antisemitisme', fins a transformar 'una massa envilida en una nació' i constituir-la en un petit Estat que, avui, atreu l'atenció del món per la seva originalitat i el seu progrés. Amb aquest llibre coneixereu un dels fenòmens col·lectius més importants de la nostra època. És un llibre que us farà reflexionar». Qui tingui orelles que hi senti!

Segons el meu parer, el catalitzador que inicià l'interès pel sionisme entre els intel·lectuals catalans va ser la memorable visita d'una setmana que Albert Einstein, al cim de la seva glòria, féu a Barcelona l'any 1923 — sis mesos abans del cop d'Estat de Primo de Rivera —, per tal d'impartir un curset sobre la teoria de la relativitat a l'Institut d'Estudis Catalans, a la seu que aquest tenia en aquells temps de la Mancomunitat a l'actual Palau de la Generalitat, i una conferència a la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona. La visita responia a una invitació que li havia estat feta per Esteve Terradas, catedràtic d'Acústica i Òptica de la Universitat de Barcelona, i

Rafael Campalans, director de la Instrucció Pública del Consell de Pedagogia de la Mancomunitat. A la seva arribada va ser acollit per Joaquim M. de Nadal, que era president de la Comissió Municipal de Cultura. Einstein venia de Palestina via Marsella. Dos anys abans, el 1921, havia participat, amb Chaim Weizmann, en una campanya sionista als Estats Units, en la qual recaptaren uns quants milions de dòlars destinats al Fons Nacional Jueu per a la construcció de la Facultat de Medicina de la Universitat Hebrea de Jerusalem al Mont Scopus (inaugurada el 1925). El contacte amb la terra d'Israel, la visió dels jueus religiosos al Mur de les Lamentacions, que li fa escriure en el seu dietari: «Trist espectacle d'homes que tenen un passat, però no tenen present!», i les converses amb els representants més conspicus de la població jueva laica li devien refermar les seves conviccions sionistes, de les quals devia parlar als seus hostes barcelonins, compromesos com estaven també en la lluita per la llibertat de Catalunya.

Einstein es va fer amic particularment del socialista Rafael Campalans, amb qui va visitar Terrassa i Poblet. Campalans li oferí un sopar privat el dia 27 de febrer, amb un curiosíssim menú redactat en llatí ple d'al·lusions a teories físiques, que ha merescut més d'un estudi. El bescanvi d'idees entre ells fou molt intens. Hi ha fins i tot qui afirma que Einstein dimití de la Comissió per a la Cooperació Intel·lectual de la Lliga de les Nacions, l'any 1923, a causa de la influència de la 'qüestió catalana', que Rafael Campalans li va saber explicar tan bé. En la carta de dimissió diu: «La comissió ha afavorit la repressió de les minories culturals dels diferents països en crear unes 'comissions nacionals' que formen l'únic canal de comunicació entre els intel·lectuals d'un país i la comissió. Per tant, aquesta ha abandonat deliberadament la seva funció de suport moral d'aquestes minories nacionals en la seva lluita contra l'opressió». I per això dimitia. Quan Campalans, durant la visita, li va declarar que ell era al mateix temps socialista i nacionalista, Einstein restà perplex, perquè en els seus esquemes polítics europeus eren ideologies oposades. Però havent-li explicat el sentit que hom donava a aquests mots aquí, el savi féu: «Ara comprenc i justifico el vostre paradoxal socialisme-nacionalista. Però això no és nacionalisme veritable! Si em voleu creure, prescindiu d'aquest nom funest». A més de ser un dels grans homes de ciència de tots els temps, Einstein tenia ideals democràtics i de justícia social (tot mostrant-se sempre contrari al comunisme), abominava els militars i se sentia un home del poble que el destí havia enlairat a causa de la seva dedicació a la ciència. El 27 de febrer de 1923 anà a la seu del

Sindicat del carrer de Sant Pere Més Baix, on Ángel Pestaña li féu avinent la repressió a què estava sotmesa la classe obrera a Espanya.

Einstein deixava una petjada inesborrable arreu per on passava. La de la seva visita a Barcelona fou més fonda del que se sol creure, i recíproca. En un acte celebrat a l'Escola Industrial, hom li féu ofrena de dos discos amb cançons tradicionals catalanes. Quan l'any 1934, la Generalitat el nomenà «ciutadà honorari» de Catalunya, nomenament que ell agraf oportunament al president Companys, Einstein comentà en una carta a un amic que tot i que no podia viatjar a Barcelona per qüestions de salut, continuava gaudint de «les meravelloses cançons tradicionals catalanes» que havia rebut d'alguns amics en la visita de 1923.

L'impacte d'aquella visita —heus aquí la meua hipòtesi— potser explica que molts intel·lectuals i polítics catalans veiessin el sionisme de molt bon ull i s'interessessin pel procés d'establiment d'un estat jueu a l'antiga terra d'Israel. Einstein hauria estat l'eminent avalador d'aquesta simpatia.

De retruc, aquell interès n'estimulà un altre, ja incipient en el camp dels hebraïstes i dels historiadors, per les comunitats jueves de la Catalunya medieval i per l'obra cultural que van produir. González-Llubera, que uns anys abans havia estat becat per l'Institut d'Estudis Catalans per a realitzar estudis de llengua i literatura rabíniques a l'estranger, i Millàs i Vallicrosa iniciaren una Biblioteca Hebraico-Catalana amb la intenció de fer conèixer la literatura i la ciència jueves medievals en traducció catalana, cosa que era també un acte molt significatiu, i que ha estat reprès pels actuals professors d'hebreu d'aquesta Universitat.

L'activitat que avui honoreu en mi és també aquesta. He intentat ser una finestra oberta a la cultura hebrea. M'hi he esforçat tant com he sabut. I, com l'alquimista, m'he transformat en l'estudi dels materials que he utilitzat. I he entès que el coneixement de la història no era sinó l'extensió d'aquell coneixement d'un mateix que els antics oracles aconsellaven. I he escoltat, en el silenci, la meua pròpia veu.

BIBLIOGRAFIA

Edat mitjana

Llibres

Poemes hebraics de jueus catalans

Traducció de l'hebreu i notes. Amb una presentació de Jaume Riera. Barcelona: Llibres del Mall, 1976, 217 pàg. [Hi ha un altre tiratge de la mateixa edició fet per a la Fundació Salvador Vives i Casajoana].

Disputa de Barcelona de 1263 entre Mestre Mossé de Girona i Fra Pau Cristià

Traducció de l'hebreu i notes. Amb un estudi introductori de Jaume Riera i una presentació de Pasqual Maragall. Barcelona: Columna, 1985, 100 pàg. [Conté també la traducció de diversos documents hebreus i llatins en relació amb la disputa].

MOSSÉ NATAN, *Poemes*

ALSINA, Teresa; FELIU, Eduard «Mossé Natan, poeta hebreu de Tàrraga». *Constitució de l'Associació d'Estudiosos del Judaisme Català*, Tàrraga: Museu Comarcal, 1985, pàg. 11-47 [Edició i traducció del text hebreu].

Lletra Santa concernent l'ajustament carnal de marit i muller, atribuïda a Mestre Mossé de Girona. Barcelona: Columna, 1986, 97 pàg. [Introducció, traducció de l'hebreu i notes.]

Maimònides, *De la Guia dels Perplexos i altres escrits*. Barcelona: Editorial Laia, 1986, 346 pàg. (Textos Filosòfics; 41). [Estudi introductori, traducció de l'hebreu i notes].

BEN NAHMAN, Mossé. *El Llibre de la Redempció i altres escrits*. Barcelona: Universitat de Barcelona. Ajuntament de Girona, 1993, 273 pàg. (Biblioteca Judaico-Catalana; 1). [Introducció, traducció de l'hebreu i notes].

KLEIN, Elka. *Hebrew Deeds of Catalan Jews / Documents hebraics de la Catalunya medieval*. Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Hebraics. Patronat Municipal Call de Girona, 2004, 236 pàg. [Traducció de la introducció anglesa i dels documents hebreus al

català. Confecció dels apèndixs, bibliografia i notes suplementàries].

Articles

FELIU, Eduard. «Profiat Duran: Al tehí ka-avoteha». *Calls*, 1986, núm.1, pàg. 53-77. [Conté la traducció de l'hebreu de la carta polèmica filosoficoreligiosa de Profiat Duran].

FELIU, Eduard. «Els acords de Barcelona de 1354». *Calls*, 1987, núm. 2, pàg. 145-164. [Conté la traducció de l'hebreu d'uns acords de les aljames catalanes].

FELIU, Eduard. «Mots catalans en textos hebreus medievals: els dictmens de Salomó ben Adret». *Calls*, 1987, núm. 3, pàg. 53-73.

FELIU, Eduard. «Quatre lletres de Mossé ben Nahman». *Calls*, 1990, núm.4, pàg. 69-93. [Inclou la traducció de l'hebreu de quatre lletres de Nahmánides].

FELIU, Eduard. «Un antievangelí jueu de l'Edat Mitjana: el *Séfer Toledot Iesu*». *Estudi General*, 1989, núm. 9, pàg. 237-262. Comunicació llegida a les I Jornades de Filosofia Catalana: El debat intercultural als segles XIII i XIV, Girona 25, 26 i 27 d'abril de 1988. [Inclou la traducció de l'hebreu d'una de les versions del *Séfer Toledot Iesu*].

FELIU, Eduard. «Jewish Appreciation of Fourteenth-Century Scholastic Medicine». *Osiris*, 1990, núm. 6 (2nd Series), pàg. 85-117. [Edició i traducció de l'hebreu a l'anglès de diversos textos. Article escrit en col·laboració amb Luis Garcia-Ballester i Lola Ferre].

FELIU, Eduard. «La gramàtica com a pretext: el *Ma'asé Efod* de Profiat Duran». *Anuari de Filologia* (Estudis Hebreus i Arameus), 1991, vol. XIV, núm. 1, pàg. 103-115, secció E.

FELIU, Eduard. «El *Comentari sobre el Pentateuc* de Mossé ben Nahman». *Simposi commemoratiu del vuitè centenari del naixement de Mossé ben Nahman (1194-1994)*, 1994, pàg. 183-237. [Inclou la traducció de l'hebreu de diversos fragments del *Comentari sobre el Pentateuc*].

FELIU, Eduard. «La cultura hebrea a la Barcelona medieval». *Barcelona. Quaderns d'Història*, 1996, núm. 2-3, pàg. 125-142.

FELIU, Eduard. «La controvèrsia sobre l'estudi de la filosofia en les comunitats jueves occitanocatalanes a la primeria del segle xv: Alguns documents essencials del llibre *Minhat Qenaot* d'Abamari ben Mossé de Lunel». *Tamid*, 1997, núm. 1, pàg. 65-131. [Inclou la traducció de l'hebreu de disset documents, entre ells els tres del *hérem* o excomunió de Barcelona de 1305].

FELIU, Eduard. «El pensament filosòfico-religiós del judaisme». *Història de la teologia cristiana*, 1999², vol. 1, pàg. 651-689. [Capítol sobre el judaisme medieval inclòs en la segona edició de l'obra d'Evangelista Vilanova].

FELIU, Eduard. «Corrents i contracorrents en el pensament filosòfico-religiós del judaisme medieval a Catalunya». *La cultura del llibre: Herència de passat, vivència de futur*. Actes del Congrés Internacional, «Cultura Sefardita al Mediterrani», 1999, pàg. 21-48.

FELIU, Eduard. «La continuació medieval del judaisme a Catalunya». *Qüestions de Vida Cristiana*, 1999, núm. 193, pàg. 68-69.

FELIU, Eduard. «Un altre pergamí escrit en hebreu identificat avui». *L'Arjau*, maig 1999, núm. 34, pàg. 11-12.

FELIU, Eduard. «Quatre notes esparses sobre el judaisme medieval». *Tamid*, 1998-99, núm. 2, pàg. 81-122. [1. Sobre el nom de Sefarad amb relació a Catalunya; 2. Sobre la restauració medieval de la llengua hebrea; 3. Sobre l'organització de les comunitats hebrees en els temps de Salomó ben Adret; 4. Sobre els senyals distintius en els vestits dels jueus en el segle XIII].

FELIU, Eduard. «El pròleg de Semtov ben Issac, *el Tortosí*, a la seva traducció hebrea de *Tasrif* d'Abu-l-Qasim al-Zahrawi». *Tamid*, 2000-01, núm. 3, pàg. 65-95. [Introducció en col·laboració amb Jon Arrizabalaga. Traducció del text hebreu publicat per S. Muntner a *Sinai*, 1958 [*Séfer ha-Yovel*], pàg. 324-334].

FELIU, Eduard. «La trama i l'ordit de la història dels jueus a la

Catalunya medieval». *Actes del I Congrés per a l'Estudi dels Jueus en Territori de Llengua Catalana. Barcelona-Girona, 15-17 d'octubre de 2001, 2004*, pàg. 9-29.

FELIU, Eduard. «Fragments de textos hebreus medievals trobats a l'Arxiu Històric de Terrassa». *Terme: Revista d'Història*, novembre 2002, núm. 17, pàg. 103-115. [Terrassa: Centre d'Estudis Històrics - Arxiu Històric Comarcal].

FELIU, Eduard. «Salomó ben Adret, mestre de la llei jueva». *Tamid*, 2002-03, núm. 4, pàg. 35-109. [Inclou la traducció, anotada, de trenta-set dictàmens jurídics i nou pàgines de bibliografia sobre l'autor].

FELIU, Eduard. «Un dictamen de Simon ben Sémah Duran sobre les dues sinagogues de Mallorca». *Tamid*, 2002-03, núm. 4, pàg. 137-145. [Inclou l'edició del text hebreu del dictamen III:5].

FELIU, Eduard. «La via de la Veritat: Càbala i cabalistes a la Catalunya medieval». [Text inèdit].

FELIU, Eduard. «Llibre de comptes de Jucef ben Zabara, col·lector del clavari de la comunitat jueva de Girona (1443)». *Tamid*, núm. 5, 30 pàg. [Edició, transcripció i traducció del text hebreu, amb notes. Article pendent de publicació].

FELIU, Eduard. «Sobre la teoria i la pràctica del dret hebreu a la Barcelona medieval». 17-11-2004, 30 pàg. [Conferència a l'Arxiu Històric de la ciutat, pendent de publicació].

FELIU, Eduard. «La disputa de Barcelona en el marc de les polèmiques entre jueus i cristians a l'edat mitjana». 24-11-2004, 20 pàg. [Conferència a l'Arxiu Històric de la Ciutat, pendent de publicació].

FELIU, Eduard. «Sobre la lletra que Hasday Cresques adreçà a la comunitat jueva d'Avinyó a propòsit dels avalots de 1391, acarada amb altres testimoniatges històrics d'aquells fets». [Edició i traducció de múltiples documents hebreus i llatins. Article pendent de publicació a *Tamid*, núm. 5 (40 pàg.)].

Articles de divulgació

FELIU, Eduard. «El cercle de cabalistes de Girona als segles XII-XIII». *L'Avenç*, abril 1985, núm. 81, pàg. 62-64.

FELIU, Eduard. «Nahmànides contra Maimònides?». Quadern *El País*, 8-2-1987.

FELIU, Eduard. «Jewish Culture in Medieval Catalonia». *Catalonia/Culture*, març 1987, núm. 2.

Edició de textos

FELIU, Eduard. *Arnaldi de Villanova Medicationis Parabole / Pirqué Arnau de Villanova*. Barcelona: Universitat de Barcelona. Seminarium Historiae Scientiae Barchinone (CSIC), 1990, 129 pàg. (Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia; vi. 1. [Edició i presentació de la traducció hebrea medieval, amb un glossari-hebreu llatí / llatí-hebreu. En col·laboració amb Lola Ferre].

FELIU, Eduard. *Arnaldi de Villanova Commentum in quasdam parabolas et alias aphorismorum series: Aphorismi particulares, Aphorismi de memoria, Aphorismi extravagantes*. Barcelona: Universitat de Barcelona. Fundació Noguera Seminarium Historiae Scientiae Barchinone (CSIC), 1993, 461 pàg. (Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia; vi. 2.

Estudi sobre la versió hebrea (en col·laboració amb Luis Garcia-Ballester) i glossaris hebreu-llatí i llatí-hebreu. Aquesta part d'estudi de la versió hebrea (sense els glossaris) fou publicada posteriorment en castellà en forma d'article:

GARCÍA BALLESTER, Luis; FELIU, Eduard. «Las relaciones intelectuales entre médicos judíos y cristianos: La traducción hebrea de las *Medicationis Parabole* de Arnau de Vilanova, por Abraham Abigdor (ca. 1384)». *Asclepio*, 1993, núm. 45, pàg. 55-88.

Edició de les traduccions hebrees del *Regiment de Sanitat* d'Arnau de Vilanova que existeixen en diversos manuscrits. [Treball en curs].

PIERRE, Vidal. *Les Juifs des anciens comtés de Roussillon et Cerdagne*. Perpinyà: Mare Nostrum, 1992, 154 pàg. [Reedició corregida, pròleg i bibliografia].

Crestomatia de textos hebraics de la Catalunya medieval

[Edició de textos d'una vintena d'autors hebreus de la Catalunya medieval de tots els camps de la cultura, acompanyats d'una traducció catalana anotada. Treball en curs].

Treballs bibliogràfics i lexicogràfics

FELIU, Eduard. «Bibliografia sobre la història dels jueus de la Corona de Catalunya-Aragó i Provença: 1985-1994». *Tamid*, 1997, núm. 1, pàg. 79-96. *Tamid*, 1998-1999, núm. 2, pàg. 219-227. [En col·laboració amb Pere Casanellas].

FELIU, Eduard. «Bibliografia sobre inventaris, testaments, llistes i notícies de llibres hebreus medievals». *Tamid*, 1999-1999, núm. 2, pàg. 228-240. *Tamid*, 200-2001, núm. 3, pàg. 263. *Tamid*, 2002-2003, núm. 4, pàg. 258. [La compilació continua].

FELIU, Eduard. «Inventari dels llibres d'Abraham Samuel de Peralada (1389)». *Tamid*, 1998-1999, núm. 2, pàg. 241-252. [Identificació dels llibres. Transcripció del document per Anna Rich].

FELIU, Eduard. «Publicacions que contenen la bibliografia d'erudits (arqueòlegs, lingüistes, biblistes, exegetes, historiadors), l'obra dels quals concerneix en algun aspecte l'Orient antic, la Bíblia, la llengua hebrea o la vida i la cultura jueves de l'època talmúdica i de l'edat mitjana». *Tamid*, 2000-2001, núm. 3, pàg. 203-263. *Tamid*, 2002-2003, núm. 4, pàg. 256-258. [La compilació continua].

FELIU, Eduard. «Bibliografia sobre l'ús i l'estudi de l'hebreu a l'edat mitjana». *Tamid*, 2002-2003, núm. 4, pàg. 187-255. [La compilació continua].

FELIU, Eduard. «Bibliografia sobre l'arameu del Talmud de Babilònia». FERRER, Joan. «L'arameu del Talmud de Babilònia: Descripció gramatical». *Tamid*, 1998-1999, núm. 2, pàg. 153-160. [La compilació continua].

FELIU, Eduard. «Bibliografia de bibliografies sobre Maimònides». [Article pendent de publicació en *Tamid*, núm. 5, 10 pàg.].

Compilació d'una base de dades bibliogràfica sobre la història dels jueus a la Corona de Catalunya-Aragó i Provença, en col·laboració amb Pere Casanellas. Treball, en curs, fet per compte de la Societat Catalana d'Estudis Hebraics. Conté ja (setembre de 2007) més de 3.700 fitxes classificades per mitjà de diferents descriptors.

VAN DER MERWE, Christo H. J. *et al.* *A Biblical Hebrew Reference Grammar*. Sheffield: Sheffield Academic Press, 1999, 404 pàg. [Traducció, encara inèdita, feta en col·laboració amb Joan Ferrer i Pere Casanellas].

FELIU, Eduard. «Diccionari hebreu-català (de la llengua moderna)». [Treball, iniciat i concebut per Joan Ferrer, en el qual col·laboro, juntament amb Pere Casanellas. En estat de compilació molt avançat. Es publicarà el 2008].

Traducció d'articles i llibres d'autors moderns

[de l'hebreu, del francès, de l'anglès i de l'alemany]

VIDAL, Pere. «Els jueus dels antics comtats de Rosselló i Cerdanya». *Calls*, 1987, núm. 2, pàg. 27-112. [Publicat originalment en francès a «*Revue des Études Juives*», 1887, núm. 15 pàg. 19-55, i a «*Revue des Études Juives*», 1888, núm. 16, pàg. 1-23/ 170-203].

BARKAI, Ron. «L'ús dels salms en la màgia jueva de l'edat mitjana i el Renaixement: el llibre *Shimush Tehil·lim*». *La Càbala*, Cicle de conferències sobre la Càbala, 1989, pàg. 17-57. [Traducció d'un original hebreu, inèdit en aquells moments].

GREIVE, Hermann. «Ramon Llull i la Càbala». *Calls*, 1988-89, núm. 3, pàg. 75-82. [Publicat originalment en alemany a *Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie*, 1973, núm. 20, pàg. 324-331].

ASSIS, Yom-Tov. «Diplomàtics jueus de la corona catalanoaragonesa en terres musulmanes (1213-1327)». *Tamid*, 1997, núm. 1, pàg. 7-40. [Publicat originalment en hebreu a *Sefunot*, 1985, núm. 18, pàg. 11-34].

ASSIS, Yom-Tov. «Els jueus de Barcelona i el comerç marítim amb la Mediterrània oriental». *Tamid*, 1998-1999, núm. 2, pàg. 29-71. [Publicat originalment en hebreu a MIRSKI, A. *et al.* (eds.) *Exile and Diaspora. Studies in the History of the Jewish People Presented to Professor Haim Beinart on the Occasion of His Seventieth Birthday* (en hebreu). Jerusalem: 1988, pàg. 257-283].

ASSIS, Yom-Tov. «El comportament sexual en la societat hispanojueva de l'edat mitjana». *Tamid*, 2000-01, núm. 3, pàg. 7-47. [Publicat originalment en anglès a: RAPOPORT, A.; ZIPPERSTEIN, Albert i S. J. [ed.]. *Jewish History: Essays in Honor of Chimen Abramsky*. Londres: Peter Halban, 1988, pàg. 25-59].

WOLFSON, Harry A. «Emanació i creació del no-res en Hasday Cresques». *Tamid*, 2000-01, núm. 3, pàg. 97-106. [Publicat originalment en hebreu a CASSUTO, D. *et al.* [ed.]. *Séfer Assaf*. Jerusalem: Mossad Harav Kook, 1953, pàg. 230-236].

ASSIS, Yom-Tov. «Les activitats de Hasday Cresques en pro de la reconstrucció de les comunitats jueves arran dels avalots de 1391». [Publicat originalment en hebreu a *Proceedings of the Tenth World Congress of Jewish Studies*, 1990, vol. 1, secció B, pàg. 145-148. Article pendent de publicació a *Tamid*, núm. 5].

RABIN, Chaim. «Hebreu i arameu a Palestina al començament de l'era cristiana». [Publicat originalment en anglès a SAFRAI, S.; STERN, M. [ed.], *The Jewish people in the first century*. Assen/Amsterdam: 1976, pàg. 107-1039, vol. 2. Article pendent de publicació a *Tamid*, núm. 5].

LITERATURA HEBREA CONTEMPORÀNIA

AGNON, Shmuel Yosef. «El mocador». *El Pont*, desembre 1969, núm.38, pàg. 30-40. [Traducció de l'hebreu].

AMIHAI, Yehuda. *Antologia*. Barcelona: Edicions Proa, 1972, 73 pàg. (Els Llibres de l'Óssa Menor; 74). [Traducció de l'hebreu i pròleg].

OZ, Amos. *El meu Mikhael*. Barcelona: Edicions Proa, 1973, 259 pàg. (Biblioteca A Tot Vent; 166). [Traducció de l'hebreu i pròleg].

GOLDBERG, Lea. *Els meus amics del carrer Arnon*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1979, 103 pàg. (La Xarxa; 22). [Traducció de l'hebreu i presentació]. [Literatura infantil].

ROKEAH, David. *Coloms missatgers aturats a l'ampit de la finestra*. Barcelona: Edicions del Mall, 1985, 175 pàg. (Poesia del Segle xx; 7). [Traducció i pròleg. Edició bilingüe hebreu-català].

«Amir Guilboa o els esbarzers del somni». *Tamid*, 1997, núm. 1, pàg. 133-156. [Traducció de trenta-nou poemes de l'hebreu. Presentació en col·laboració amb Maria Esperança Barjau].

«Yona Wallach o la llum salvatge». *Tamid*, 2000-2001, núm. 3, pàg. 119-154. [Traducció de quaranta-dos poemes de l'hebreu, presentació i bibliografia].

«Dahlia Ravikovitch o la llibertat de la imaginació». *Tamid*, 2002-03, núm. 4, pàg. 147-186. [Traducció de trenta-nou poemes de l'hebreu, presentació i bibliografia].

«Rahel Halfi o l'entortolligada llargària del temps». [Traducció de trenta-cinc poemes, presentació i bibliografia. Article pendent de publicació a *Tamid*, núm. 5].

«Bialik o el clam profètic». [Traducció de trenta poemes i presentació. En preparació per a *Tamid*, núm. 6].

Articles per a enciclopèdies

FELIU, Eduard. «Hebraic: Literatura hebraica». *Gran Enciclopèdia Catalana*, vol. 16. [suplement].

FELIU, Eduard. «Amihai, Yehuda». *Gran Enciclopèdia Catalana*, vol. 16. [suplement].

FELIU, Eduard. «Gilboa, Amir». *Gran Enciclopèdia Catalana*, vol. 16. [suplement].

FELIU, Eduard. «Oz, Amos». *Gran Enciclopèdia Catalana*, vol. 16. [suplement].

FELIU, Eduard. «Rokeah, David». *Gran Enciclopèdia Catalana*, vol. 16. [suplement].

FELIU, Eduard. «Yehošua, Abraham B.». *Gran Enciclopèdia Catalana*, vol. 16. [suplement].

FELIU, Eduard. «Hebraic: Literatura hebraica». *Gran Enciclopèdia Catalana*, vol. 17. [suplement].